

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3184>*О. В. Журавська*

ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР АНТРОПО-СОЦІАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

Постановка проблеми. Аналіз антропо-соціальних джерел формування права видається доцільним розпочати з антропної складової частини. На думку Еріха Фехнера, відповіді на всі філософські питання права визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття. У цьому висловлюванні передано антропологічну позицію стосовно права, суть якої полягає в тому, щоб показати право як явище, без якого людина не може існувати, а також виявити у структурі людського буття ті моменти що в зовнішньому своєму вираженні формують право [18, с. 185].

Філософська антропологія розглядає людину через призму людського буття. Виникнення філософської антропології великою мірою зумовлене пошуком відповіді на питання, що є вирішальним в людській поведінці і які із суперечливих диспозицій (природа чи соціум) визначають її поведінку. Один із засновників філософської антропології, Макс Шелер, констатував кризовість розвитку західно-європейської культури і намагався знайти вихід із кризи. Криза суспільства для М. Шелера є проявом кризи людини, основною причиною чого є вивчення людини різними напрямками антропологічної думки: теологічним, філософським, природно-науковим. Так, теологічна антропологія дає уявлення про людину у світлі християнських традицій. Філософська антропологія сконцентрована на вивченні самосвідомості людини, а природно-наукова антропологія дає уявлення про людину як істоту природну. М. Шелер дорікає європейській філософії, що вона забула, що синтезуючим для всього філософського знання є питання І. Канта «Що таке людина?» [17, с. 105].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовій літературі людина в контексті джерела формування права розглядається як людський індивід, якому, з огляду на його природу, притаманні такі вроджені якості, які в процесі життєдіяльності, в тому числі й соціалізації, сприяють утворенню, сприйняттю, реалізації та трансформуванню права як природного феномена [13, с. 74]. Проте наголошується, що дати універсальне визначення такого поняття, що охоплювало б всі характеристики людини як «фундаменту» права, неможливо, оскільки кожен період розвитку людини та суспільства зумовлюватиме виникнення нових чи відродження старих концепцій сутності чи природи людини.

Людина тільки тоді є людиною, а отже, може впливати на виникнення та розвиток права, коли вона наділена «троякістю» своєї сутності – вітальністю, соціальною та духовністю. Тільки у взаємодії та в суперечності цих іпостасей може виявлятися істинна сутність людини [9, с. 232], в якій виникає право. Але такі сторони природи людини варто дещо конкретизувати. Як зазначає Д.А. Гудима, сутність людини складає «сума» сторін її існування, таких як біологічна, соціально-історична, духовно-моральна та культурна [6, с. 108].

На думку О.В. Грищук, єдність біологічного і соціального буття стає можливою лише внаслідок духовної складової частини в бутті людини. Ці форми буття людини лише в єдності можуть розкрити її сутність (природу). «Розуміння людини як біосоціальної істоти з неминучістю вимагає визнання певного рівня цінності людини, але підставою такої цінності є не наявність біологічних ознак і не можливість групового існування (що притаманно і тваринам), а саме духовний елемент, який є специфічною, притаманною лише людині формою буття. Тому видається доцільним говорити саме про біосоціодуховну сутність людини, як таку, що максимально характеризує людину у всіх формах її буття» [5, с. 186].

Щоб підійти до визначення джерел формування права, потрібно згадати про те, що найвищою соціальною цінністю з позицій антропології виступає людина в єдності із суспільством. Як зазначає О.О. Бандура, головним чинником розвитку права є реалізація особистісного потенціалу кожного члена соціуму, тобто кожної людини [1, с. 28]. Коли йдеться про право, то головний наголос робиться на духовній формі буття людини, адже в ній виявляється цінність людини. Однак це можливо тільки за умови єдності соціальних, біологічних та духовних складових частин у сутності людини, їх взаємозалежності та взаємообумовленості. Не можна абстрагуватися від вітальних та соціальних компонентів, що є в кожному духовному діянні, проте потрібно враховувати їх лише там, де вони визначають зміст, структуру та спрямованість духовного в людині, її цінності [5, с. 125].

Для розуміння соціально-антропологічних джерел формування права та тої ролі, яку вносить окрема людина в утворення права, необхідно відповісти на питання, чи людина є творцем права в цілому, чи лише законодавства і правової практики як позитивного аспекту права, який у єдності із природнім аспектом утворює феномен права. О.Б. Костенко дотримується думки про те, що людина є лише творцем законодавства і правової практики [8, с. 207]. Проте існує думка, що людина є основою права, а відтак право «походить» від основних ціннісних властивостей людини, зароджується в її розумі та є виразом її волі. Що стосується законодавства і правової практики, то тут людина тільки удосконалює право як феномен, що виникає, можна сказати, разом із людиною і разом із нею еволюціонує.

Мета статті полягає в розкритті онтологічного виміру антропо-соціальних джерел формування права.

Основний матеріал дослідження. У контексті антропологічного підходу людина і право виступають як сторони, які наділені взаємними креативними властивостями: людина творить право та формує правову реальність, а право, у свою чергу, відіграє провідну роль у творенні таких людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості [3, с. 290]. Можна сказати, що людина формує природне право безпосередньо у своїй свідомості як ідеальну модель, якій вона сама прагне відповідати. Однак загалом взаємини людини та права є складною і багатоаспектною проблемою.

Щоб зрозуміти, яким чином право виникає з людської природи, варто розділити весь спектр властивостей людини на групи. У першій групі містяться позитивні, гуманні властивості (повага до інших, доброта, чесність, правдивість, справедливість, гідність, терпимість, порядність), у другій – нейтральні (свобода, розум, воля,

тверезість духу, критичність, розсудливість). Усі ці характеристики є тими людськими характеристиками, які допомагають людині бути гідною та людяною істотою. Є також третя група властивостей людини – негативні (антигуманні), проте в силу їх руйнівної природи ми вважаємо недоцільним їх розгляд як джерел формування права.

У сучасній філософії права дослідники підкреслюють, що саме людина являє собою істинний образ права, тобто є тою визначальною ідеєю для його розвитку, яку право прагне втілити і яка безпосередньо обґрунтовує право. У цьому розмінні людина є сутністю, фокусом, з якого і в якому відбувається осягнення і творення природного права та правової реальності. Зокрема, С.І. Максимов підкреслює, що право існує тільки тому, що існує людина, адже людина є соціальною особою, що потребує права. Автор співвідносить право із власне людським у людині, з її реальним внутрішньо особистісним буттям та підходить до права з точки зору людського сприйняття і погляду на нього [10, с. 191].

На думку А.М. Михайлова, уже давно відомо, що людина починає рефлексувати, оцінювати ситуацію набагато частіше тоді, коли вона нею незадоволена, коли їй здається, що з нею обійшлись несправедливо, негуманно. Саме в цей момент свідомість та розум людини починає протиставляти наявний порядок соціальної регуляції іншому порядку речей, за якого справедливість, рівність, свобода, добро завжди перемагають і залишаються при цьому незмінними, незалежними від зовнішніх «подразників», а кара Феміди природного правосуддя завжди досягає своєї цілі, «віддаючи кожному за його заслуги» [11, с. 376]. Саме в такий момент у людській свідомості зароджується право.

На думку В.А. Трофименка, кожна людина здатна самостійно визначати певний природний закон, який був би умовою існування серед інших людей, оскільки апріорно існує феномен свободи розумної і незалежної людини. Завдяки здатності розуму людина усвідомлює, що не може встановлювати тільки ті закони, які вона хотіла би встановити для себе самої, тому що інші люди такі ж морально вільні і розумні. Розумність і моральна свобода дають можливість кожній людині створювати власні закони і досягати за їх допомогою поставлених цілей, не конфліктуючи з іншими людьми. Така можливість стає загальноприйнятим критерієм оцінки розумності людської поведінки і може бути сформульована у вигляді загального закону: як морально вільна, кожна людина має право на свободу дії, поки ця свобода не стикається з аналогічною свободою інших людей [15, с. 25].

Дослідження антропо-соціальних джерел формування права можливе, відштовхуючись від кореляції «образу людини» і «образу права». Її суть полягає в тому, що «образ права» (праворозуміння) орієнтується на відповідний образ людини. Універсальним образом людини, який зумовлює образ права, є образ «людини моральної», оскільки він виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших цінностей. Як зазначає О.Г. Данільян, індивіди, які порізно приймали рішення жити відповідно до категоричного імперативу, таким рішенням уможливають право [18, с. 187].

Окрім цього, варто звернути увагу на таку властивість в характеристиці образу людини, як її відкритість. Це зумовлюється великим потенціалом людини до свого розвитку, еволюції. Така відкритість, незавершеність передбачає

в подальшому виокремлення і інших властивостей людини. Проте, якщо говорити про *природу людини як джерело формування права, то серед властивостей людини слід особливо підкреслити розум і волю*, які обумовлюватимуть існування основних цінностей.

На сучасному етапі розвитку філософії права правові явища все більше розглядаються як раціональні та інтелектуальні. Поступово долається підхід до права тільки як до продукту державної влади, що наближає людство до зовсім нового ціннісного правового світогляду та сприяє духовно-моральному відродженню людини і суспільства, їх осмислено-ціннісному існуванню в правовій реальності [12, с. 46]. У цьому сенсі формулювання і розробка таких правових явищ, як правопізнання, розум і воля, у праві стають більш актуальними.

Стародавні греки визначали розум як властивість, що підноситься над почуттями людини, завдяки якій можна виділити ідеальні елементи права. У Стародавньому Римі мислителями було виявлено таку властивість розуму, як загальність, що надає можливість виведення і пізнання загальних, універсальних принципів права. В епоху Середньовіччя філософи на основі розуму шукали першооснови права у вищих духовних позаправових реаліях. Філософія Нового часу показала, що розум, як здатність, необхідний для того, аби тлумачити і розглядати право з позицій природи самої людини. Апогеєм розвитку уявлень про роль розуму з'явилася класична німецька філософія, в рамках якої І. Кант виділив автономію людської особистості як першооснову права, а Г. Гегель вбачав у праві вираз людського розуму.

Погодимося, що раціональна, розумна людина, яка пізнає право, повинна володіти правовим інтелектом, інтелектуально-правовою волею і правопізнавальним інтересом. Під правовим інтелектом людини розуміють здатність людини до пізнання права, яка полягає у формуванні думок про право у правосвідомості, існує у вигляді правових ідей, правових гіпотез і індукує інтелектуально-правову волю і пізнавальний інтерес. Під інтелектуально-правовою волею розуміють заздалегідь обдумані бажання, вироблені правовим інтелектом людини, сформовані у правосвідомості і виражені у правових знаннях, правових текстах, правовому статусі і правових вчинках. Правовий інтелект виробляє не тільки думки про право і здатність до правопізнання, але і індукує, відтворює інтелектуально-правову волю [12, с. 46].

Воля є невід'ємним атрибутом людського способу буття, фундаментальною характеристикою, що пронизує і все право. Із поняттям волі пов'язане людське розуміння права. Як зазначають Л.В. Трофімова та С.В. Савчук, поняття волі є здатністю конкретної людини до певної активності, що йде від неї самої, необхідне для пояснення породження дії, яка ґрунтується не на бажаннях людини, а на розумному рішенні про її виконання. Адже воля надає розумному рішенню прагнення ініціювати його, зупинити чи змінювати його напрям [16, с. 182].

На думку І.І. Кального, джерелом свободи є воля, а не розум, оскільки по своїй суті воля ірраціональна і тяжіє свободи як розумної необхідності [7, с. 28]. Проте підставною видається думка В.К. Грищука, що свобода волі нерозривно пов'язана зі здатністю людини здійснити усвідомлений, розумний вибір і прийняти рішення. Вольова поведінка завжди опосередкована розумом людини. *Розум і воля є антропологічними основами формування поведінки людини*. Воля не може бути

визнана за своєю сутністю ірраціональною, але такою її можна визнати в контексті доцільності певної форми поведінки людини через призму особистих інтересів, інтересів суспільства або держави [4, с. 96].

Отже, беручи до уваги вищесказане, варто зазначити, що в дослідженні феномену волі було декілька аспектів, проте найбільш розповсюдженим було розуміння волі як джерела формування права. Однак не обмежена розумом воля втрачає ціннісні орієнтири і може обернутись хаосом у правовому середовищі. Тому, щоб трактувати волю як джерело права, слід розуміти її взаємодію та взаємообумовленість із розумом. Як видається, повний взаємозв'язок і взаємозумовленість розуму і волі людини як антропологічного джерела формування права може бути досягнутий і реалізований через поняття людської гідності. *Людська гідність* як антропна і соціальна цінність зумовлює всі інші цінності та *підставно розглядається джерелом права*.

Як говорить О.О. Бандура, гідність виступає мірою ствердження в людині особистісного начала. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самостійність, самодостатність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших, тощо. Автор зазначає, що поняття гідності людини пов'язується в основному із цінністю людини та оцінкою її значення і місця в суспільстві і державі. Варте уваги і твердження, що гідний індивід прагне блага не лише для себе, але й для інших людей [2, с. 47].

Грунтовне філософсько-правове дослідження людської гідності проведено О.В. Гришук, яка вважає, що людська гідність притаманна кожній без винятку людині, безвідносно до її індивідуальних особливостей. Лише внаслідок того, що людина є біосоціодуховною істотою, вона вже наділена певною гідністю. Людська гідність як соціальна цінність, вважає вчена, ґрунтується перш за все на моралі. Моральна регуляція поведінки людини здійснюється через призму людської гідності, шляхом впливу системи моральних норм і оцінок, які орієнтують людину на певні зразки поведінки і обмежують її певними рамками. Ці зразки поведінки і межі її здійснення визначаються досягнутим рівнем розвитку наявних суспільних відносин. Людська гідність розглядається як самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, що визначається суспільними відносинами, не залежить від конкретної людини і має бути рівною для всіх людей [5, с. 374].

Коли йдеться про людську гідність, то слід погодитись із думкою Ю.І. Стецовського про рівність *гідності кожного*: дорослого і дитини, розумово повноцінного і хворого, законслухняного і правопорушника [14, с. 272]. Аналогічне положення містить і Загальна декларація прав людини, яка розпочинається із вказівки на те, що визнання гідності, притаманної *всім членам людської сім'ї*, і рівних та невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості та загального миру. Отже, людська гідність визнається антропологічним (людиномірним) джерелом формування права.

Висновки. Феномен права тісно пов'язаний із людиною, її сутністю, сенсом людського буття, а відповіді на всі філософські питання про виникнення права визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття. Природа людини, що зумовлює формування права, характеризується єдністю біологічних, соціальних та духовних складових. Через призму антропологічного підходу людина і право є взаємозумовленими: природа людини зумовлює виникнення права, а право моде-

лює виникнення і розвиток форм існування людини, які відповідають критеріям цивілізованості. Кожна людина здатна самостійно осягнути природний закон, який був би умовою існування серед інших людей, оскільки апріорно існує феномен свободи розумної і незалежної людини.

Дослідження взаємозв'язків між поняттями права та розуму дає підстави констатувати, що поняття розумності постає як одна із засадничих категорій природно-правового мислення, яка в найабстрактнішій формі виражає сутнісне призначення та функцію права – впорядкування, оптимальну організацію взаємовідносин між людьми за посередництвом нормативного обмеження індивідуального свавілля. Образ людини як «першооснови» права необхідно характеризувати через такі її властивості, як розум і воля, що виступають як антропо-соціальним джерелом формування права. Розумність права полягає в тому, що воно гарантує людську гідність та інші антропо-соціальні цінності, які є похідними від неї.

Література

1. Бандура О.О. Антропологічний підхід до аксіології права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 2005. 320 с.
2. Бандура О.О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*). Львів : Галицький друкар. 2010. 696 с.
3. Бачинин В.А. Філософія права: конспект лекцій. Харків : Консум, 2002. 367 с.
4. Гришук В.К. Філософсько-правова парадигма ответственности человека : монографія. Хмельницький : ХУУП, 2015. 640 с.
5. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
6. Гудима Д.А. До характеристики сучасного поняттєвого апарату людино розуміння у правовій науці. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 2005. 320 с.
7. Кальной И.И. Філософія права : учебник. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2006.
8. Костенко О.Б. Проблема антропогенності права з позиції соціального натуралізму. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 2005. 320 с.
9. Литвинов О.М. Людиномірність права й організація державного життя. Антропологічний підхід до аксіології права. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*. Львів, ЛНУ ім. І. Франка. 2005. 320 с.
10. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харків : Право, 2002. 326 с.
11. Михайлов А.М. Идея естественного права: история и теория. Москва : Юрлитинформ, 2010. 464 с.
12. Пономаренко Е.В. К вопросу об интеллектуально-правовой воле как правовом явлении в теории права. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2019. № 3(47).
13. Права людини: соціально-антропологічний вимір / За ред. П.М. Рабіновича. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів : Світ, 2006.
14. Стецовский Ю.И. Право на свободу и личную неприкосновенность: нормы и действительность. Москва : Дело, 2000. 720 с.
15. Трофименко В.А. Разум и воля как антропологические основы права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2004. 188 с.
16. Трофімова Л.В., Савчук С.В. Онто-гносеологічні засади актуалізації волі у правовій реальності. *Проблеми філософії права*. Том VI-VII. Київ – Чернівці : Рута, 2009.
17. Філософія ХХ века. Учебное пособие. Москва : ЦИНО общества «Знание» России, 1997. 288 с.
18. Філософія права : навч. посібник / За заг. ред. О.Г. Данільяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

Анотація

Журавська О. В. Онтологічний вимір антропо-соціальних джерел формування права. – Стаття.

У статті досліджено онтологічний вимір антропо-соціальних джерел формування права. Доведено, що феномен права тісно пов'язаний із людиною, її сутністю, сенсом людського буття, а відповіді на всі філософські питання про виникнення права визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття. Природа людини, що зумовлює формування права, характеризується єдністю біологічних, соціальних та духовних складових частин. Через призму антропологічного підходу людина і право є взаємозумовленими: природа людини обумовлює виникнення права, а право моделює виникнення і розвиток форм існування людини, які відповідають критеріям цивілізованості. Кожна людина здатна самостійно осягнути природний закон, який був би умовою існування серед інших людей, оскільки апріорно існує феномен свободи розумної і незалежної людини.

Стародавні греки визначали розум як властивість, що підноситься над почуттями людини, завдяки якій можна виділити ідеальні елементи права. У Стародавньому Римі мислителями було виявлено таку властивість розуму, як загальність, що надає можливість виведення і пізнання загальних, універсальних принципів права. В епоху Середньовіччя філософи на основі розуму шукали першооснови права в вищих духовних позапратових реаліях. Філософія Нового часу показала, що розум, як здатність, необхідний для того, аби тлумачити і розглядати право з позицій природи самої людини. Апогеєм розвитку уявлень про роль розуму з'явилася класична німецька філософія, в рамках якої І. Кант виділив автономію людської особистості як першооснову права, а Г. Гегель вбачав у праві вираз людського розуму.

Дослідження взаємозв'язків між поняттями права та розуму дає підстави констатувати, що поняття розумності постає як одна із засадничих категорій природно-правового мислення, яка у найабстрактнішій формі виражає сутнісне призначення та функцію права – впорядкування, оптимальну організацію взаємовідносин між людьми за посередництвом нормативного обмеження індивідуального свавілля. Образ людини як «першооснови» права необхідно характеризувати через такі її властивості, як розум і воля, що виступають антропо-соціальним джерелом формування права. Розумність права полягає в тому, що воно гарантує людську гідність та інші антропо-соціальні цінності, які є похідними від неї.

Ключові слова: джерела формування права, право, людина, суспільство, розум, воля, гідність, правові цінності.

Summary

Zhuravska O. V. Ontological dimension of anthropo-social sources of law formation. – Article.

This article deals with the analysis the ontological dimension of anthropo-social sources of law formation. It is proved that the phenomenon of law is closely connected with a man, his essence, the meaning of human existence, and the answers to all philosophical questions about the emergence of law are determined by the answer to the question about the meaning of human existence. Human nature, which determines the formation of law, is characterized by the unity of biological, social and spiritual components.

Through the prism of the anthropological approach, a man and law are interdependent: human nature determines the emergence of law, and law models the emergence and development of different forms of human existence that meet the civilization criteria. Each person is able to independently comprehend the natural law that could be a condition of existence among other people, because a priori there is a phenomenon of freedom of an intelligent and independent man.

The ancient Greeks defined the reason as a feature that stands above the human senses, through which a person can distinguish the ideal elements of law. In ancient Rome, the philosophers discovered such a feature of mind as universality, which enables deriving and understanding the general, universal principles of law. In the Middle Ages, the philosophers based on reason were searching for the foundations of law in the highest spiritual extra-legal realities. Philosophy of modern times viewed the mind as an ability required to interpret and consider law from the standpoint of human nature. The apogee of the development of ideas about the role of mind was the classical German philosophy, in which Kant singled out the autonomy of an individual as the basis of law and Hegel approached law as the expression of the human mind.

The study of the relationship between the concepts of law and reason provides the grounds to state that the concept of reasonableness appears to be one of the basic categories of natural legal thinking, which in the most abstract form expresses the essential purpose and function of law applying for mediation of limiting individual arbitrary behaviour by the regulations. Viewing a man as a foundation of law should be characterized through such notions as reason and will that are considered anthropo-social source of law. The reasonableness of law is actually intended to guarantee human dignity and other anthropo-social values that are derived from it.

Key words: sources of law formation, law, a man, society, reason, will, dignity, legal values.